

حاجی تقی، محمد، ۱۳۵۰ -
جریان‌شناسی تاریخی مدرسه حله از قرن ششم تا دهم هـ ق (ماهیت، دستاوردها و پیامدها) / محمد حاجی تقی. - قم:
پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.
چهارده، ۳۷۰ ص.: مصور، نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۴۰۰: تاریخ: ۹۳)
ISBN: 978-600-298-191-2
بها: ۱۹۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
تابنامه، ص. [۳۰۳] - ۲۲۳: همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. مکتب کلاسیک. ۲. Theological school of Hilla. ۳. حلی (خاندان). ۴. Helli family. ۵. حله (عراق) - تاریخ.
۶. History of Hilla (Iraq). الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.
ج ۴/۱۳۹۶ ح ۳۰۹/۸
۲۹۷/۴۱۷۲
شماره کتابشناختی: ۵۰۵۶۷۰۱

جریان‌شناسی تاریخی مدرسه حله از قرن ششم تا دهم هـ ق (ماهیت، دستاوردها و پیامدها)

مؤلف: دکتر محمد حاجی تقی، عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: اعتصام (اسماعیل یارمحمدی)

صفحه آرای: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۶

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی [در راستای سعادت و آسایش بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی و واقع‌نمایی کار آن] این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساس‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله به منظور جمع‌ری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفقیت‌آمیز نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر سعی دارد از جریان‌های فکری یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین حوزه‌های علمی شیعه امامیه شناختی تاریخی ارائه دهد و برای پژوهشگران در حوزه مطالعات شیعه‌شناسی به‌ویژه تاریخ تحولات فرهنگ و اندیشه شیعی سودمند است.

از اسنادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای علمی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در بیان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، جناب آقای دکتر محمد حاجی‌تبار و نیز از ارزانیات گرامی حجت‌الاسلام والمسلمین استاد محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۳	شناخت منابع و مسد پژوهش
۱۳	نکات روش شناختی
۱۳	عصر تکوین (۵۵۰-۵۰۰ ق)
۱۴	عصر شکوفایی (۶۷۵-۷۷۵ ق)
۱۴	عصر افول (۷۷۵-۸۵۰ ق)
۱۴	معرفی فصل‌ها
۱۶	قدردانی و سپاس

فصل اول: جغرافیای تا، بخشی شهر حله

۱۹	نظریه عمومی
۲۱	۱. محل بنای شهر حله
۲۴	۲. سال تأسیس و مؤسس شهر حله
۲۹	۳. موقعیت جغرافیایی حله و نواحی آن

فصل دوم: تحولات سیاسی شهر حله (از ابتدا تا پایان قرن نهم هجری)

۳۵	۱. دولت بنی مزید (۳۴۵-۵۴۵ ق)
۵	۲. حله در دوران خلافت عباسی (۵۴۵-۶۵۶ ق)
۸۶	۳. حله در عهد ایلخانی (۶۵۶-۷۳۶ ق)
۶۳	۴. حله در عهد جلایری (۷۳۶-۸۳۵ ق)
۶۹	۵. حله در دوره قراقویونلوها (۸۳۵-۸۷۳ ق)، مشعشعیان (۸۷۱-۸۷۲ ق) و آق‌قویونلوها (۸۷۴-۹۱۴ ق)

فصل سوم: اوضاع اجتماعی حله

۷۳	 ترکیب جمعیتی
۸۰	 طبقات اجتماعی
۸۲	 مراقد و مزار در حله

فصل چهارم: اوضاع اقتصادی و نظام اداری حله

۹۱	 کشاورزی
۹۲	 صنعت و تجارت
۹۳	 نظام اداری مالی

فصل پنجم: خاندان‌های علمی حلی

۱۰۳	 (الف) آل طاهری
۱۱۰	 میراث علمی آل طاووس
۱۱۰	 دانش فقه و احکام
۱۱۱	 دانش حدیث
۱۱۳	 مناقب‌نگاری
۱۱۵	 ادعیه و زیارات
۱۱۷	 اخلاق و عرفان
۱۱۹	 علم انساب
۱۲۰	 دانش تفسیر
۱۲۱	 علم کلام
۱۲۲	 دانش رجال و درایه
۱۲۳	 تاریخ و تراجم
۱۲۵	 (ب) خاندان آل نمی ربعی اسدی
۱۲۵	 ابوالبقاء هبه‌الله بن نمی بن علی بن حمدون ربعی اسدی حلی (محدود ۵۷۵ ق)
۱۲۶	 جعفر بن هبه‌الله بن نمی (م نیمه دوم قرن ۶ ق)
۱۲۶	 علی بن علی بن نمی (م. قبل از ۶۰۵ ق)
۱۲۶	 نجیب‌الدین محمد بن جعفر بن هبه‌الله (۵۶۷-۶۴۵ ق)
۱۲۷	 نجم‌الدین جعفر بن محمد (م ۶۸۰ ق)
۱۲۸	 نظام‌الدین احمد بن محمد (م نیمه دوم قرن ۷ ق)
۱۲۸	 علم‌الدین اسماعیل بن محمد (م نیمه دوم قرن ۷ ق)
۱۲۸	 جلال‌الدین ابومحمد حسن بن احمد (م. حدود قرن ۸ ق)
۱۲۹	 شمس‌الدین محمد بن جعفر بن نمی حلی (م. حدود قرن ۸ ق)
۱۲۹	 نجم‌الدین جعفر بن شمس‌الدین محمد (م نیمه اول قرن ۸ ق)
۱۲۹	 کافی‌الدین (ابوعبدالله) حسین (م ۶۱۸ ق)

- ج) خاندان مطهر حلی ۱۳۰
- زین الدین علی بن محمد بن مطهر حلی (ز. در نیمه اول قرن ۷ق) ۱۳۱
- سدیدالدین یوسف بن زین الدین علی (ز. در ۶۶۵ق) ۱۳۱
- حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) ۱۳۱
- رضی الدین علی بن یوسف بن مطهر حلی (م ۷۱۰ق) ۱۳۲
- فخرالدین حقیقین (فخرالدین) ابوطالب محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۲۸-۷۷۱ق) ۱۳۲
- قاسم الدین محمد بن علی (م. قرن ۸ق) ۱۳۳
- ظهیرالدین محمد بن محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر حلی (ز. در قرن ۸ق) ۱۳۳
- د) خاندان معیه ۱۳۴
- جلال الدین ابی یعقوب قاسم بن حسن زکی سوم (ز. در قرن ۶ق) ۱۳۴
- تاج الدین جعفر بن محمد بن زکی سوم (ز. در قرن ۶ق) ۱۳۴
- رضی الدین محمد بن زکی الدین حسن بن جلال الدین ابی قاسم (ز. در قرن ۶ق) ۱۳۵
- جلال الدین ابی قاسم بن فخرالدین حسن بن جلال الدین (ز. در قرن ۷ق) ۱۳۵
- تاج الدین ابو عبد الله محمد بن قاسم بن معیه دیباجی (م ۷۷۶ق) ۱۳۵
- ج) خاندان بنو اعرج ۱۳۷
- عمیدالدین عبدالمطلب (۶۸۱-۷۵۴ق) ۱۳۷
- ضیاءالدین عبدالله (متولد ۶۸۳ق) ۱۳۷
- و) خاندان سعید هذلی ۱۳۸
- نجیب الدین ابوزکریا یحیی بن حسن بن سعید هذلی (ز. در قرن ۷ق) ۱۳۹
- ابویحیی حسن بن یحیی بن حسن بن سعید هذلی (ز. در قرن ۷ق) ۱۳۹
- نجم الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن بن یحیی بن سعید (۶۰۲-۶۷۶ق) ۱۳۹
- نجیب الدین یحیی بن احمد بن یحیی بن حسن بن سعید (۶۰۱-۶۸۶ق) ۱۴۰
- ز) خاندان معد ۱۴۰
- ه) خاندان فخار ۱۴۱
- ت) خاندان نیلی ۱۴۱
- ی) خاندان بطریق ۱۴۲
- ک) خاندان وشاح ۱۴۲

فصل ششم: عصر تکوین

- از سال ۵۵۰ تا ۶۲۵ قمری ۱۴۳
- مدخل ۱۴۳
- الف) طبقه اول: عالمان فعال در حد فاصل (۵۵۰-۵۷۵ق) ۱۴۴
- ابومحمد عربی بن مسافر عبادی (م ۵۸۰ق) ۱۴۵
- عماد الدین ابوجعفر محمد بن ابی القاسم علی بن محمد بن علی طبری آملی کجی (ز. در ۵۵۳ق) ۱۴۵
- ابوالبقاء هبة الله بن نمی بن علی بن حمدون ربعی اسدی حلی (م ۵۷۵ق) ۱۴۶

- ۱۴۷ علی بن حمزه بن محمد بن شهریار خازن (ز. در ۵۶۷ق)
 عزالدین ابومحمد شرفشاه بن محمد بن حسین حسینی افطسی زبیری نيسابوری سرکندی (ز. در ۵۷۳ق)
 ۱۴۷ عزالدین ابوحارث محمد بن حسن بن علی علوی حسینی بغدادی حلی (ز. در ۵۷۳ق)
 ۱۴۸ جمال الدین ابوعبدالله حسین بن هبةالله بن رطبة سوراوی (م ۵۷۹ق)
 ۱۴۹ ابوالمکارم حمزه بن علی بن زهره حلبی (م ۵۸۵ق)
 ۱۴۹ رشیدالدین محمد بن علی ابن شهر آشوب سروی مازندرانی (م ۵۸۸ق)
 عبدالله بن جعفر بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن احمد بن عباس بن فاخر دوریستی (ز. در ۵۸۱ق)
 ۱۵۲ (ب) طبقه سوم: عالمان فعال در حد فاصل (۵۷۵ - ۶۰۰ق)
 ۱۵۴ محمد بن اسماعیل بن ادریس عجلی (۵۴۳ - ۵۹۸ق)
 ۱۵۷ جلال الدین عبدالحمید بن عبدالله بن اسامه علوی حسینی علوی (ز. در ۵۸۰ق)
 ۱۵۸ سدیدالدین محمود بن علی بن حسن حمصی رازی (ز. در ۵۸۱ق)
 ۱۵۸ جمال الدین علی بن جعفر شعله حلی جامعانی (ز. در ۵۸۱ق)
 ۱۵۸ یحیی بن حسن بن سعید منزلی، أبوزکریا حلی، مشهور به یحیی اکبر (ز. در ۵۸۳ق)
 ۱۵۹ عمادالدین بن حمزه اسدی (ز. در ۵۸۸ق)
 ۱۵۹ سدیدالدین ابوالفضل شاذان بن جبرئیل بن سماع قمی (ز. در ۵۹۳ق)
 ۱۶۰ یحیی بن حسن بن حسین بن علی بن یحیی بطریق، أبوالحسین اسدی حلی (م ۶۰۰ق)
 ۱۶۰ منتجب الدین علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه قمی رازی (ز. در ۶۰۰ق)
 ۱۶۰ نصیرالدین عبدالله بن حمزه طوسی مسهدی (ز. در ۶۰۰ق)
 ۱۶۱ ابوالحسین ورام بن ابی ورام عیسی بن أبی الزم اشتری النخعی الحلی (م ۶۰۵ق)
 ۱۶۱ سید نظام الشرف علی بن ابراهیم عریضی (م ۶۰۵ق)
 ۱۶۲ عمید الرؤساء ابومنصور هبةالله بن حامد بن ایوب حلی (م ۶۱۰ق)
 ۱۶۲ (ج) طبقه سوم: عالمان فعال در حد فاصل (۶۰۰ - ۶۲۵ق)
 ۱۶۳ فخار بن معد موسوی حائری (م ۶۳۰ق)
 ۱۶۴ ابوالحسن علی بن یحیی خیاط سوراوی حلی (ز. در ۶۰۹ق)
 ۱۶۴ علی بن محمد بن فرج سوراوی حلی (ز. در ۶۲۵ق)
 ۱۶۴ شمس الدین سالم بن محفوظ بن عزیزه بن وشاح سوراوی (م ۶۳۰ق)
 ۱۶۶ شمس الدین علی بن ثابت بن عصیده سوراوی (ز. در ۶۳۳ق)
 ۱۶۶ تاج الدین حسن بن علی دربی (م ۶۵۵ق)
 ۱۶۷ مسعود بن محمد بن ابی الفضل رازی (نیمه اول قرن ۷ق)

فصل هفتم: عصر شکوفایی

- از سال ۶۲۵ تا ۷۷۵ قمری ۱۶۹
 (الف) طبقه اول: عالمان فعال در دوره (۶۲۵ - ۶۵۰ق) ۱۶۹

- رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاووس حلی (م ۶۶۴ق) ۱۶۹
- محمد بن زنجی (ز. در ۶۲۸ق) ۱۷۲
- یوسف بن علوان حلی (ز. در ۶۲۸ق) ۱۷۳
- حیدر بن محمد بن زید بن محمد موصلی (ز. در ۶۳۰ق) ۱۷۳
- مذهب الدین حسین بن ابی الفرج بن رده نیلی حلی ابو عبدالله (م ۶۴۴ق) ۱۷۳
- نجیب الدین محمد بن جعفر بن محمد بن هبة الله بن نمی ربعی (م ۶۴۵ق) ۱۷۴
- تاج الدین حسن بن علی دربی (م ۶۵۵ق) ۱۷۵
- جلال الدین عبدالحمید بن فخار بن معد بن فخار بن احمد موسوی حایری حلی (ز. ۶۸۲ق) ۱۷۵
- حسین بن حسن بن محمد بن موسی بن بابویه (نیمه اول قرن ۷ق) ۱۷۶
- راهمی محمد بن محمد بن صالح قسینی (نیمه اول قرن ۷ق) ۱۷۶
- (ب) طبقه سوم: عالمان فعال در دوره (۶۵۰-۷۵ق) ۱۷۷
- نجم الدین محمد بن حسن بن یحیی اکبر بن حسن بن سعید هذلی حلی (م ۶۷۶ق) ۱۸۰
- عزالدین حسن بن علی بن محمد بن علی (م ۶۶۳ق) ۱۸۳
- زین الدین محمد بن قاسم بن محمد بن برزهی بیهقی نیشابوری (ز. در ۶۶۱ق) ۱۸۴
- یوسف بن علی بن مطهر (ز. در ۶۶۲ق) ۱۸۴
- جمال الدین ابوالفضایل احمد بن موسی بن جعفر حسنی طاووس (م ۶۷۳ق) ۱۸۵
- زین الدین ابومحمد عزالدین حسین بن ابی جعد یوسفی (ز. در ۶۷۲ق) ۱۸۶
- کمال الدین عبدالرحمن بن محمود همدانی (م ۶۷۸ق) ۱۸۶
- کمال الدین ابوالفضل میثم بن علی بن میثم بن موسی بن علی (م ۶۷۹ق) ۱۸۶
- مفید الدین ابوجعفر محمد بن علی بن محمد بن جعفر بن سعید ربعی حلی (م ۶۸۰ق) ۱۸۷
- اسماعیل بن علی بن اقساسی (ز. در ۶۷۶ق) ۱۸۷
- محمد بن علی قاشی (نیمه دوم قرن ۷ق) ۱۸۷
- علی بن عیسی اربلی (م ۶۹۳ق) ۱۸۸
- (ج) طبقه سوم: عالمان فعال در دوره (۶۷۵-۷۰۰ق) ۱۸۸
- نجیب الدین یحیی بن احمد بن سعید حلی (م ۶۹۰ق) ۱۸۹
- نجم الدین ابوعبدالله حسین بن اردشیر بن محمد طبری آبدارآبادی (ز. در ۶۸۱ق) ۱۹۰
- عبدالحمید بن محمد بن علی بن اعرج حسینی (م ۶۸۳ق) ۱۹۰
- عزالدوله سعد ابوالرضا عزالدوله بن منصور بن سعد بغدادی (م ۶۸۳ق) ۱۹۰
- جعفر بن محمد بن جعفر بن هبة الله بن نمی (م ۶۹۳ق) ۱۹۱
- غیاث الدین عبدالکریم بن جمال الدین احمد (م ۶۴۸-۶۹۳ق) ۱۹۱
- حسن بن علی بن محمد بن علی بن حسن طبری (ز. در ۶۹۸ق) ۱۹۳
- علی بن فاضل بن زین الدین مازندرانی (ز. در ۶۹۹ق) ۱۹۳
- حسن بن علی موسوی مازندرانی فخرالدین (ز. در ۶۹۹ق) ۱۹۳
- شمس الدین محمد بن احمد بن صالح قسینی حلی ابوجعفر (م. ق از ۷۰۰ق) ۱۹۴
- علی بن یوسف بن علی بن مطهر حلی (ز. در ۷۰۳ق) ۱۹۴

- ابراهیم بن سعدالدین بن محمد بن موید بن ابی بکر حموی (۷۲۲-۶۴۴ق) ۱۹۵
- (د) طبقه چهارم: عالمان فعال در دوره (۷۰۰-۷۲۵ق) ۱۹۵
- جمال الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر (م ۷۲۶ق) ۱۹۶
- ضیاءالدین هارون بن حسن بن علی بن حسن طبری (ز. در ۷۰۱ق) ۲۰۴
- لی بن اسماعیل بن ابراهیم بن فتوح (ز. در ۷۰۱ق) ۲۰۴
- شرفالدین حسین بن محمد بن علی علوی حسینی طوسی (ز. در ۷۰۴ق) ۲۰۴
- محمد بن حسن مزیدی (ز. در ۷۰۵ق) ۲۰۴
- محمد بن اسماعیل بن حسین بن حسن بن علی هرقلی (ز. در ۷۰۶ق) ۲۰۴
- ابراهیم بن محمد بصری (ز. در ۷۰۶ق) ۲۰۵
- نقی الدین ابراهیم بن حسین بن علی آملی (ز. در ۷۰۶ق) ۲۰۵
- محمد بن علی بن داود حلی (ز. در ۷۰۷ق) ۲۰۵
- عزالدین حسین بن ابراهیم بن یحیی استرآبادی (ز. در ۷۰۸ق) ۲۰۷
- محمود بن محمد بن یوسف طبری (ز. در ۷۰۸ق) ۲۰۷
- مولی تاج الدین محمد بن زین الدین محمد بن عبدالواحد رازی (ز. در ۷۰۹ق) ۲۰۷
- شمس الدین ابویوسف محمد هلال بن ابی طالب بن محمد آوی (ز. در ۷۱۰ق) ۲۰۸
- شمس الدین محمد بن محمد بن محمد بن علی بن یوسف آملی (ز. در ۷۱۳ق) ۲۰۸
- محمد بن محمد بن بابویه قطب الدین رازی (م ۷۶۶ق) ۲۰۹
- زین الدین علی بن حسین بن قاسم بن محمد بن علی بن محمد بن علی (ز. در ۷۱۴ق) ۲۰۹
- سراج الدین حسن بن محمد بن ابی المجد سراجی (ز. در ۷۱۵ق) ۲۱۰
- حسن بن محمد بن محمد آبی (ز. در ۷۲۰ق) ۲۱۰
- حسن بن محمد بن زهره (ز. در ۷۲۳ق) ۲۱۰
- احمد بن ابی عبدالله بلکو بن ابوطالب آوی (ز. در ۷۲۳ق) ۲۱۰
- صدرالدین ابوابراهیم محمد بن اسحاق حسینی دشتکی (ز. در ۷۲۴ق) ۲۱۱
- ابراهیم بن علی بن حسن طریحی (ز. در ۷۲۴ق) ۲۱۱
- صالح بن مشرف عاملی جبعی (م ۷۲۶ق) ۲۱۱
- جمال الدین یوسف بن ناصر بن محمد بن حماد (م ۷۲۷ق) ۲۱۱
- رکن الدین محمد بن علی بن محمد جرجانی استرآبادی غروی (ز. در ۷۲۸ق) ۲۱۲
- علی بن احمد مرندی (ابتدای قرن ۸ق) ۲۱۲
- جمال الدین حسین مرعشی طبرسی آملی (ابتدای قرن ۸ق) ۲۱۲
- محمد بن علی بن احمد حسینی اعرجی (ابتدای قرن ۸ق) ۲۱۱
- زین الدین علی سروی طبرسی (ابتدای قرن ۸ق) ۲۱۲
- عیسی خان اردبیلی (ابتدای قرن ۸ق) ۲۱۳
- نجم الدین مهنا بن ستان بن عبدالوهاب بن میله حسینی مدنی (م ۷۵۴ق) ۲۱۳
- محمد بن علی بن موسی ضحاک شامی (م ۷۹۱ق) ۲۱۳
- (ج) طبقه پنجم: عالمان فعال در دوره (۷۲۵-۷۵۰ق) ۲۱۴

- فخرالدین ابوطالب محمد بن حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلّی (م ۷۷۱ق) ۲۱۵
- تاج‌الدین حسن بن حسین بن حسن سرایشنوی (ز. در ۷۶۳ق) ۲۱۵
- محمد بن محمد بن ابی‌عبدالله (ز. در ۷۳۲ق) ۲۱۶
- احمد بن حسن بن یحیی فراهانی (ز. در ۷۳۳ق) ۲۱۶
- حمزة بن حمزة بن محمد علوی حسینی (ز. در ۷۳۶ق) ۲۱۶
- غیاث‌الدین عبدالکریم بن محمد اعرجی حلّی (ز. در ۷۳۶ق) ۲۱۷
- علاء‌الدین عبدالله بن محمد بن علی اعرج (ز. در ۷۴۰ق) ۲۱۷
- حسن بن احمد بن مظاهر حلّی (م. ۷۴۰ق) ۲۱۷
- احمد بن حسین بن اسدی حلّی (ز. در ۷۴۲ق) ۲۱۸
- محمد اسدیار، آملی (ز. در ۷۴۵ق) ۲۱۸
- احمد بن حداد حلّی (ز. در ۷۴۵ق) ۲۱۸
- محمد بن محمد آملی (ز. در ۷۴۵ق) ۲۱۸
- محمد بن علی نوری (ز. در ۷۴۹ق) ۲۱۸
- علی بن محمد بن ابی‌حسان بن زهره حلبی (م ۷۴۹ق) ۲۱۹
- حسن بن حسین بن الحسن عانق رری (ز. در ۷۵۳ق) ۲۱۹
- عمیدالدین عبدالمطلب بن محمد بن علی اعرج (م ۷۵۴ق) ۲۱۹
- نصیرالدین علی بن محمد بن عبدالمطلب حلّی (م ۷۵۵ق) ۲۲۱
- علی بن ابی‌الفضل بن محمد بن الحسن بن کثیر، حلّی (م ۷۵۵ق) ۲۲۱
- احمد بن ابراهیم بن زهره حلبی (ز. در ۷۵۶ق) ۲۲۲
- رضی‌الدین ابوالحسن علی بن جمال‌الدین أحمد بن یحیی (م ۷۵۷ق) ۲۲۲
- زین‌الدین علی بن احمد بن طراد ضراب مطیرآبادی (م ۷۶۲ق) ۲۲۳
- محمد اسکندر استرآبادی (قرن ۸ق) ۲۲۳
- عبدالله بن محمد حسینی عریضی خراسانی (قرن ۸ق) ۲۲۳
- فخرالدین حیدر بن علی بن محمد بن ابراهیم بیهقی (نیمه اول قرن ۸ق) ۲۲۳
- ابوالفرج علی بن قطب‌الدین ابی‌الحسن راوندی (نیمه اول قرن ۸ق) ۲۲۴
- بدرالدین حسن بن نجم‌الدین مدنی (قرن ۸ق) ۲۲۴
- علی بن حماد لیشی واسطی (ز. در ۷۵۶ق) ۲۲۴
- حسن بن یعقوب حلّی حائری (ز. در ۷۵۹ق) ۲۲۴
- (و) طبقه ششم: عالمان فعال در دوره (۷۵۰-۷۷۵ق) ۲۲۵
- شمس‌الدین محمد بن مکی بن احمد عاملی نبطی جزینی (م ۷۸۶ق) ۲۲۵
- حسن بن محمد بن ابراهیم عاملی (ز. در ۷۵۳ق) ۲۲۷
- محمد بن جعفر نباطی (م ۷۵۵ق) ۲۲۸
- زین‌الدین علی بن حسن بن احمد بن مظاهر حلّی (ز. در ۷۵۵ق) ۲۲۸
- محمد بن علی بن حسن حلّی (ز. در ۷۵۵ق) ۲۲۸
- خضر بن محمد مطیرآبادی (ز. در ۷۵۶ق) ۲۲۸

- حسین بن محمد بن هلال کرکی (ز. در ۷۵۷ق)..... ۲۲۹
- یحیی بن محمد بن حسن بن مطهر (ز. در ۷۵۷ق)..... ۲۲۹
- احمد بن ابراهیم کسروانی (ز. در ۷۵۷ق)..... ۲۲۹
- محمد بن علا بن حسن (ز. در ۷۵۷ق)..... ۲۲۹
- حمد بن صدقة بن حسین بن فائز حلی (ز. در ۷۵۸ق)..... ۲۳۰
- تاج‌الدین بوسعید بن حسین بن محمد بن احمد کاشی (ز. در ۷۵۹ق)..... ۲۳۰
- احمد بن حسن فرهانی (ز. در ۷۵۹ق)..... ۲۳۱
- علی بن فخرالدین ابی طالب طبری (ز. در ۷۵۹ق)..... ۲۳۱
- محمد بن یحیی بن ابراهیم بن محمد بابلی (ز. در ۷۶۰ق)..... ۲۳۱
- علی بن محمد بن حسین مزیدی حلی (ز. در ۷۶۳ق)..... ۲۳۱
- ابوالمحسن بن احمد بن ابیانی (ز. در ۷۷۲ق)..... ۲۳۱
- ابراهیم بن ابراهیم بن علی بن درید سیبی (ز. در ۷۷۴ق)..... ۲۳۲
- محمد بن سلیمان بن علی بن محمد بن اعرج حسینی (ز. در ۷۷۴ق)..... ۲۳۲
- محمد بن شریف بن محمد بن (ز. در ۷۶۳ق)..... ۲۳۲
- ظہیرالدین علی بن یوسف بن عبدالاعلی نیلی حلی (ز. در ۷۷۵ق)..... ۲۳۲
- تاج‌الدین محمد بن قاسم بن محمد بن یباجی حلی (ز. در ۷۷۶ق)..... ۲۳۳
- حیدر بن علی بن حیدر بن علی العلوی الحسینی مازندرانی صوفی (ز. در ۷۸۷ق)..... ۲۳۳
- محمد بن یعقوب بن محمد شیرازی (ز. در ۷۲۹-۷۷۷ق)..... ۲۳۴
- کمال‌الدین عبدالمطلب بن پادشاه خویزی حلی (قرن ۸ق)..... ۲۳۵
- عبدالحمید نیلی (قرن ۸ق)..... ۲۳۵

فصل هشتم: عصر افکار

- از سال ۷۷۵ تا ۸۵۰ قمری..... ۲۳۷
- الف) طبقه اول: عالمان فعال در دوره (۷۷۵-۸۰۰ق)..... ۲۳۷
- کمال‌الدین عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم عتائقی حلی (ز. در ۷۸۸ق)..... ۲۳۸
- علی بن حسن حائری (ز. در ۷۷۸ق)..... ۲۴۲
- حسن بن ایوب بن نجم‌الدین اعرج حسینی اطراوی عاملی (ز. در ۷۸۶ق)..... ۲۴۲
- بهاء‌الدین ابوالقاسم علی بن عبدالکریم بن عبدالحمید حسینی علوی نیلی (ز. در ۸۰۳ق)..... ۲۴۲
- عزالدین حسن بن سلیمان بن خالد حلی عاملی (ز. در ۸۰۲ق)..... ۲۴۳
- شهاب‌الدین احمد بن فهد بن ادريس احسائی (م ۸۰۶ق)..... ۲۴۵
- ابراهیم بن منصور بن علی بن عشیره بحرانی (ز. در ۸۰۹ق)..... ۲۴۵
- ابومحمد حسن بن ابی‌الحسن بن محمد دیلمی (ز. در قرن ۸ق)..... ۲۴۵
- نصیرالدین محمد طبری (ز. در قرن ۸ق)..... ۲۴۶
- ب) طبقه دوم: عالمان فعال در دوره (۸۰۰-۸۲۵ق)..... ۲۴۷
- جمال‌الدین مقداد بن عبدالله بن محمد بن حسین بن محمد سیوری حلی اسدی (م ۸۲۶ق)..... ۲۴۷

- رضی الدین حافظ رجب بن محمد بن رجب حلی (ز. در ۸۱۳ق) ۲۵۱
- فضل الله بن محمد بن علی صائغ قمی (ز. در ۸۱۴ق) ۲۵۶
- جمال الدین احمد بن عبدالله بن محمد بن علی بن حسن متوج بحرانی (م ۸۲۰ق) ۲۵۶
- زین الدین علی بن حسن بن علاله حلی (ز. در ۸۲۲ق) ۲۵۸
- زین الدین علی بن حسن بن محمد استرآبادی (م ۸۲۷ق) ۲۵۸
- علی بن محمد بن حسن تولینی عاملی (ز. در ۸۲۹ق) ۲۵۹
- تاج الدین حسن بن راشد حلی (م ۸۳۰ق) ۲۵۹
- شمس الدین محمد بن شجاع قطان انصاری حلی (م ۸۳۲ق) ۲۶۰
- علی بن محمد بن مکی (م ۸۵۶ق) ۲۶۱
- محمد بن علی بن محمد عینائی عاملی (ز. در ۸۶۱ق) ۲۶۱
- (ج) طبقه سوم: عالمان فعال در دوره (۸۲۵-۸۵۰ق) ۲۶۲
- ابوالعباس محمد بن محمد بن شمس الدین محمد بن فهد حلی اسدی (۷۵۷-۸۴۱ق) ۲۶۲
- حمید بن محمد بن حسن حرلانی عاملی (ز. ۸۲۵ق) ۲۶۸
- احمد بن علی بن حسن حسینی (م ۸۳۰ق) ۲۶۸
- حسن بن علی بن حسن حلی (ز. در ۸۳۰ق) ۲۶۸
- علی بن منصور بن حسین مزیدی حلی (م ۸۳۷ق) ۲۶۸
- جعفر ملحوس حلی (ز. در ۸۳۶ تا ۸۳۷ق) ۲۶۸
- شرف الدین جعفر بن احمد بن حسن مکی (ز. در ۸۳۷ق) ۲۶۹
- سلطان شجری حسینی قمی نجفی (ز. در ۸۴۰ق) ۲۶۹
- علی بن محمد بن دقماق حسینی (ز. در ۸۴۰ق) ۲۶۹
- حسن بن محمد بن علی مهلبی حلبی حلی (ز. در ۸۴۰ق) ۲۶۹
- نجم الدین خضر بن محمد رازی حلیرودی (م ۸۴۰ق) ۲۷۰
- جمال الدین حسن بن حسین بن مطر جزائری حلی (ز. در ۸۵۰ق) ۲۷۱
- عبدالله بن شرفشاه جلال الدین حسینی (م ۸۵۰ق) ۲۷۱
- زین الدین و یا شرف الدین علی بن حسن بن حسین سرابشوی حلی (م ۸۵۱ق) ۲۷۲
- علاء الدین محمد موسوی (۸۶۹-۷۹۵ق) ۲۷۲
- محمد بن فلاح بن هبة الله مشعشی (م ۸۷۰ق) ۲۷۳
- رضی الدین عبدالملک بن محمد بن محمد بن فتحان قمی کاشانی (م ۸۷۷ق) ۲۷۱
- جلال الدین محمد بن جعفر بن احمد ملحوس حسینی حلی (م ۸۷۹ق) ۲۷۵
- مفلح بن حسن صیمری (م ۸۸۰ق) ۲۷۶
- احمد بن علی حسینی جزائری حلی (م ۸۸۳ق) ۲۷۶
- محمد بن اسماعیل بن علی رازانی (ز. در ۸۸۶ق) ۲۷۶
- عزالدین حسین بن علی بن حسن بن عیسی حسینی سبزواری (ز. در ۸۷۲ق) ۲۷۷
- کمال الدین حسن بن محمد بن حسن استرآبادی (ز. در ۸۹۱ق) ۲۷۷
- حسین بن علاء الدین بن مظفر قمی (ز. در نیمه اول قرن ۹ق) ۲۷۷

فصل نهم: مناسبات مدرسه حله با حوزه‌های علمی امامیه در ایران

- الف) تأثیر مدارس ایران بر حله ۲۷۹
- ب) تأثیر مدرسه حله بر ایران ۲۸۵
- ج) خن پایانی ۲۹۶

- منابع و مأخذ ۳۰۳
- منابع لاتین ۳۲۳

نمایه‌ها

- نمایه اشخاص ۳۲۵
- نمایه کتاب ۳۵۶
- نمایه مکان‌ها ۳۶۶

پیشگفتار

مدرسه حله با و ن اغزن یکی از برجسته‌ترین و پرنفوذترین مدارس علمی امامیه در طول تاریخ تشیع بوده است که بانیان را از خاستگاه‌های اصلی فرهنگ و معارف کنونی شیعیان به حساب آورد. این حوزه معتبر علمی امامیه طی چهار قرن، تلاشی بسنده در بسط معارف شیعی و تولید معارف دینی داشته است. از این رو با وجود تلاش‌های عالمانه‌ای که تاکنون در معرفی این مدرسه انجام شده است، شناخت بازه‌های علمی و بعداً متنوع فرهنگی این مدرسه و بررسی تأثیر آنها در دیگر مدارس فکری و فرهنگ شیعی، نیاز به پژوهش بیشتری دارد.

تکوین و تکامل این مدرسه، در بستری از تحولات عمیق تاریخی در تمدن اسلامی شکل گرفت که زمینه برجستگی و نفوذ فزاینده آن را در جهان اسلام و جوامع شیعی فراهم کرد. از قرن ششم قمری، رشد تشیع در عراق، خلافت عباسی را متوجه اهمیت سیاسی جوامع شیعیان کرد. تظاهرات الناصر لدین الله خلیفه عباسی به تشیع و زیارت ائمه منقرضه شیعیان در واقع هم‌نوایی با جریان‌های غالب مذهبی عراق در این دوره است. این زمینه شهر شیعی حله را که تحت حاکمیت مزیدیان در قرن پنجم قمری به مرکزی ادبی تبدیل شده بود مورد حمایت خود قرار داد؛ آنچه که ناصر از این حمایت منظور داشت کنترل جوامع شیعی بود، سیاستی که این خلیفه عباسی در آن شهرت داشت. لیکن این حمایت در کنار ظرفیت و قابلیت‌های مطلوب شهر حله، به تحول آن از مرکزی ادبی به یکی از حوزه‌های علمی شیعه در نیمه اول قرن ششم قمری، کمک شایانی کرد.

رویداد بس مهم دیگر سقوط خلافت عباسی است که بدون اغراق بزرگ‌ترین تحول سیاسی تاریخ جهان اسلام با پیامدهای اساسی سیاسی، مذهبی و اجتماعی در تمدن اسلامی است. تقارن این رویداد با اوج‌گیری مدرسه حله، فرصت مغتنمی را برای شیعیان حلی فراهم آورد تا

در فضای حاکمیت ایلخانان و تسلط دیوان‌سالاری شیعی و یا متمایل به شیعیان در اداره ایران و عراق و یکپارچگی جامعه ایران و عراق بعد از یک گسست طولانی تاریخی و نیز پیدایش دو قطب ایلخانی-ممالیک، و نیاز مبرم به جایگزینی گفتمانی نو در قبال گفتمان خلافت، به نقش‌رینی مؤثر در این مقطع تاریخی پرداختند.

رشد فزاینده تصوف شیعی در قرن‌های هفتم و هشتم قمری در قلمرو ایلخانی در خلافت سقوت خلافت عباسی که مدافع اسلام رسمی (مذاهب اهل سنت) بود، روند گروش به تشیع در قلمرو ایلخانی را تسبب نسبی، این در حالی است که تصوف سنی نیز در مسئله ولایت با امامت شیعیان در این قرن‌ها پیوند برقرار کرده بود و اکثر فرق صوفیان سنی به امامان شیعه تحت عنوان ولایت، باوری مبتنی داشتند. این سپهر عمومی قرن‌های ششم تا نهم قمری، در مدرسه حله در قالب توجه رشد یافته به نقاب‌نگاری به‌ویژه در مباحث ولایت به مفهوم بسط کرامات و اخبار ولایت تکوینی نیز نگرش آثار ادعیه و زیارات بروز یافت. کثرت نامتعارف مرقد‌ها و زیارتگاه‌ها در شهر حله از تأثیرات این سپهر عمومی خالی نیست.

توجه به علوم عقلی هرچند در مدرسه بغداد نیز به شرح شرایط سیاسی-مذهبی شیعیان بغداد رواج داشت اما در مدرسه حله تحولی مبانی‌یافته. این تحولات علوم عقلی به‌ویژه کلام در مدرسه حله، افزون بر تأثیر اندیشمندی چون خواجه نصیر طوسی، به روح زمان نیز مربوط است. دوقطبی شدن جهان اسلام با سقوط خلافت از یک سو و استقرار ایلخانان از سوی دیگر، نیاز مبرم به تقویت جدلی گفتمان شیعی را در برابر گفتمان اهل سنت ایجاد کرد. این نیاز را در تقابل نمایندگان این دو گفتمان در این عصر؛ یعنی علامه حلی و ابن تیمیّه می‌توان مشاهده کرد. از این رو توجه به میراث معتزله در اندیشه عالمان این مدرسه به‌ویژه آثار علامه حلی دیده می‌شود.

مدرسه حله به واسطه روابط خوبی که پیوسته با مراکز قدرت داشت از نفوذ و تأثیرگذاری بیشتری در جغرافیای ایران و عراق برخوردار شد. حلی‌ها در دوره خلافت عباسی رابطه مثبتی با خلافت چه در غالب دیوان‌سالاری و چه عالمان دینی داشته‌اند. در دوره ایلخانان نیز عالمان حلی نقش فعالی در سیاست ایفا کردند، به‌خصوص علامه حلی که در کنار الجایتو به سال به ایران سفر کرد و در بسط معارف شیعی تلاشی خستگی‌ناپذیر نشان داد. از این‌رو اندیشه حلی‌ها بسط بیشتری یافت و بیشترین توفیق رسوخ در فرهنگ عمومی شیعه را به‌ویژه در عصر صفوی پیدا کرد. این در حالی است که رجال علمی-سیاسی عصر صفوی خود ناقلان و شاگردان مدرسه حله و بسیار متأثر از مشی سیاسی عالمان حلی بودند.

شناخت منابع و مآخذ پژوهش

پژوهش حاضر به واسطه گستردگی دامنه تحقیق، تنوع موضوعی و شمول زمانی نسبتاً طولانی، منابع و مآخذ بسیار متعدد و متنوع را به خدمت گرفت. از این رو معرفی یک یک آنها در مجال پیشگفتار، امکان‌پذیر نیست و تنها بررسی آن دسته از منابع و مآخذی مقدور است که در تدوین این نوشتار از اعتبار و استناد بیشتر برخوردار هستند. در میان آثار فارسی مورد رجوع در این نوشتار، در ابتدا بایستی از کتاب مکاتب فقه امامی در ایران پس از شیخ طوسی تا پیگیری مکتب حد پژوهش احمد یاکتچی سخن گفت که تصویری را از تکاپوهای فقهی در حوزه‌های علمی امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پیگیری مکتب حله ارائه می‌دهد. پاکتچی با رویکردی بدیع به بازسازی حداکثر این مکاتب، رویکردهای فکری و تبادلات علمی‌شان با یکدیگر در جغرافیای ایران پرداخته است. این نوشتار در بخش تکوین از اطلاعات سودمند کتاب مذکور بهره برده و در سه بخش کربل، شکرایی و افول از تأملات روشی دکتر پاکتچی در سامان‌دهی طبقات، الگو گرفته است. روشی که به نظر می‌تواند در مطالعات تاریخ فرهنگی کارآمد باشد و البته گشودن این افق در پژوهش‌های فرهنگی را بایستی برهون ذهن خلاق و ژرف‌نگر ایشان دانست. کتاب مذکور به سال ۱۳۸۵ در دانشگاه امام صادق (ع) تهران به چاپ رسیده است.

کتاب اندیشه‌شناسی محدثان حله نوشته امین حسینی پوری نیز با وجود بهره حداقلی از آن در این نوشتار، اثری روشمند و پژوهشی در شناسایی جریان‌های حدیثی مدرسه حله می‌باشد که به بازشناسی اندیشه‌های حدیث‌محور و فقه‌محور دانشوران حلی، به اتکای بررسی میراث علمی‌شان پرداخته است.

در میان آثاری که به عربی، در موضوع حله نوشته شده است کتاب تاریخ الحله نوشته یوسف کرکوش حلی، قدیمی‌ترین تألیف در تاریخ مدرسه حله می‌باشد. مؤلف به سبک سنتی تاریخ‌نویسی از ذکر مصادر خودداری می‌کند و آنگاه که به ذکر تاریخ سیاسی می‌پردازد یکسره روایات خود را از کتاب تاریخ العراق بین احتلالین مورخ شهیر عراقی، عباس عزازی، وام می‌گیرد. وی تاریخ سیاسی حله را از آغاز تا رویدادهای عصر خود به‌طور فشرده و به سبک سیاق تواریخ عمومی (سالنامه نگاری) ضبط کرده، لیکن به واسطه گستره وسیع موضوع، رویدادهای بسیاری را از قلم انداخته است. وی در مجلد دوم کتاب به حیات فکری حله توجه داشته، ولی به جای تبیین دیدگاه‌های فکری به شرح حال رجال مشهور حله بسنده کرده است.

کتاب تاریخ العراق بین احتلالین از عباس عزازی، به سبک و سیاق تواریخ عمومی، حوادث

عراق را به شیوة (سالنامه‌نگاری) از حکومت مغولان (۶۵۶ق) تا عهد سوم عثمانی (۱۲۸۹ق) در هشت مجلد دربر دارد. این کتاب را باید اثری ارزشمند در نشان‌دادن تحولات سیاسی حله به شمار آورد. نویسنده در وقایع‌نگاری، بر منابع معتبر در تاریخ عراق تکیه می‌کند. اهمیت کار مؤلف زمانی آشکار می‌شود که بدانیم بسیاری از نسخه‌های خطی مورد مراجعه وی در آن روزگار هنوز به طبع نرسیده بود. این نکته را نیز نباید ناگفته گذاشت که بیشتر اطلاعات او در باب مشعشعیان از کتاب تاریخ غیاثی است.

کتاب فقهاء الیهاء و تطور الحركة الفکریة فی الحلة تألیف کمال‌الدین، ادیب معاصر حلی، اختصاص با شرح حال رجال حله از آغاز تا عصر مؤلف دارد. گویا نویسنده قصد داشته است این اثر را در دو جلد تدوین کند؛ اما موفق به تألیف جلد دوم نشده است. در تنها جلد بر جای مانده، خواننده با شرح حال ۷۲ چهره علمی، ادبی و سیاسی آشنا می‌شود. نثر کتاب ادیبانه است؛ اما در گزارش‌های تاریخی آن کم‌ذکر می‌شود و همین نقص، از ارزش کار می‌کاهد.

الامارة المزیدیة نوشته عبد الجبار ناجی نیز اثر محققانه راجع به تاریخ دولت بنی مزید و به تبع آن بخشی از تاریخ حله است که در آن اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این دولت در خلال سال‌های ۳۸۷-۵۵۸ق، ترسیم و تفسیر شده است. این کتاب به نام مزیدیان توسط عبدالحسین بینش به فارسی ترجمه شده. سال ۱۳۹۰ش، توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه چاپ شده است.

کتاب تاریخ الحوزات العلمیة نوشته عدنان فرحان تألیف اسم از جمله تألیفاتی است که نگاهی کلی به تاریخ حوزه‌های علمیه امامیه دارد و در جلد چهارم خیزش حوزه حله را بررسی می‌کند. این اثر رویدادهای سیاسی مؤثر در حیات علمی حله و نیز دستاوردهای عالمان نوآور و تراز اول حله را برشمرده است. این کتاب در سال ۲۰۱۶م، در انتشارات دارالسلام بیروت به چاپ رسیده است.

کتاب معجم اساتذہ و طلبہ حوزه الحلة العلمیة تألیف عبدالرضا عوض که اثر فصل در موضوع تراجم دانشوران حلی است. این کتاب تلاشی است تا عالمان حلی را از قرن دهم تا پایان قرن دهم قمری، به روش معجم‌نگاری و فشرده معرفی کند. با این وجود، گستردگی نوشتار، لغزش‌هایی را در اطلاعات به همراه داشته است که امید است، نویسنده محترم و سخت‌کوش حلی، جناب آقای عوض، در چاپ‌های بعدی به بازنگری در این اثر پردازد و بهره‌مندی هر چه بیشتر از این کتاب را میسر کند.

کتاب دیگر این نویسنده، الحله و حکامها نام دارد که به گردآوری سالنامه‌ای دوره امارت حکام حلی از سال ۴۹۵ تا ۱۴۳۲ق، پرداخته است. این کتاب دسترسی به اطلاعات کلی روند سیاسی این شهر را در یک مجموعه فشرده محقق کرده است. این کتاب به سال ۲۰۱۱م، به همت انتشارات دارالفرات للثقافة و الاعلام الحله در بغداد به چاپ رسیده است.

اثر ثانی دیگر الحله فی العصر العباسی درسه فی احوالها السياسية و الاداریة نوشته سید صایع حسون می‌باشد. وی به شکلی منظم، رویدادهای سیاسی و نظام اداری شهر حله را (در چارچوب دسته‌های هوش‌های مسبق) در دوره عباسی سامانی نو داده است. این کتاب به سال ۲۰۱۱م، در بغداد منتشر شده است.

اثر دیگر، مدرسه الحله العبدی و دورها فی حركة التاویل المعرفی به قلم حسن عیسی حکیم است که ملاحظات پربایده ویرایش بخش عصر تکوین مورد توجه قرار گرفت.

مدينة الحله علی الحیاة الفکریة فی العراق اثری است نوشته هناء کاظم خلیفه الربیعی که تأثیر علمای حله در جریان‌های فکری عراق و تأثیرات ایشان از حوزه‌های علمی عراق را نشان داده است. این کتاب در مجموع شبکه‌ای گسترده از روابط علمی حله با دیگر شهرهای عراق را به تصویر کشیده است. با این حال ویرایشی در این کتاب به نفع بهره بیشتر را فراهم می‌کند.

کتاب التراث الحلی المخطوط فی المكتبات العثمانیة و الایرانیة و البریطانیة نوشته ثامر کاظم خفاجی، اثری ارزشمند در شناخت آثار خطی نویسندگان حلی است. او کتاب دیگری به نام من مشاهیر الاعلام الحله الفیحاء الی القرن العاشر الهجری داده که در این کتاب به سیاق تراجم‌نگاری اثر دیگر وی المرافد و المقامات البهیة فی الحله السیفیة، تاریخی میانجی در معرفی مرقد‌ها و مقامات حله است که در بخش مزار از آن استفاده شده است.

الحیاة الفکریة فی الحله خلل القرن التاسع الهجری، اثر ا. م. د. یوسف الشمری اثری که بیشتر تداوم کار دکتر هنا کاظم خلیفه است روابط علمی حلی‌ها با دیگر سرزمین‌های اسلامی را در قرن نهم قمری نشان داده است. نویسنده در این اثر اطلاعاتی درباره القاب عالمان و شیوه‌های تعلیم در حله ارائه داده است. با این حال این اثر ارزشمند نیز از لغزش‌های تراجم‌نگاری خالی نیست.

اثر دیگر، کتاب الحله و اثرها العلمی و الادبی نوشته حازم الحلی است که بیشتر به میراث ادبی فقیهان و رجال علمی حله نظر داشته است.

کامل سلمان الجبوری نیز کتابی به نام نقابة الاشراف فی الحلة نوشته که در عین ایجاز، تلاشی ارزشمند در گردآوری اطلاعات جسته و گریخته منابع در این زمینه می‌باشد. کتاب تطور علم الکلام الامامی علی المدن که به سال ۲۰۱۰م، در بغداد چاپ شده است تحولات روشی در دانش کلام امامیه را در حله تبیینی محتوایی کرده است که در بخش طبقه برنامه حلی به آن اشاره شده است.

اليهود فی الحلة دراسة تاريخية لاحوالهم الاجتماعية والاقتصادية والسياسية تأليف علی شامل حمزة سرور. اثری پژوهشی در زندگی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی یهود حله است به تاریخ ۱۳۸۵ در شهر حله در دوره معاصر پرداخته است. اثر جبار کاسم الما به نام التاصيل والتجديد فی مدرسه الحله الفقهيه بررسی و تحلیل عالمانه‌ای از نوآوری‌ها و تحولات دانش فقه در مدرسه حله است که نکاتی از آن در سخن پایانی مورد استفاده قرار گرفت.

در میان پژوهش‌های کتاب‌شناسی، ده کتاب ارزشمند زیر در موضوع حله از اهمیتی وافر برخوردارند. نخست کتاب کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او تألیف اتان کلبیگ به ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان که پژوهشی عمیق و روشمند در شرح احوال و آثار ابن طاووس است. مؤلف با تکیه بر آثار باقیمانده از ابن طاووس کتابخانه وی را بازسازی کرده و پژوهشی کم‌نظیر در کتاب‌شناسی اسلامی از خود برجای گذاشته است. کتاب دوم، مکتبه العلامة الحلی به قلم عبدالعزیز طباطبایی است که درباره معرفی نسخه‌های خطی علامه حلی در کتابخانه‌های جهان می‌باشد. این کتاب در خصوص تأثیر اندیشه‌های علامه حلی بر ایران اثری گرانسنگ به شمار می‌آید.

در موضوع تک‌نگاری، پژوهش زندگی و اندیشه‌های ابن‌ادریس تألیف علی محمد بکاری، آثار و زندگی و اندیشه‌های ابن‌ادریس را به شیوه‌ای متقن و علمی بررسی کرده است. مهم‌ترین کتاب ابن‌ادریس؛ یعنی السرائر را مورد توجه قرار داده و به بازآفرینی اندیشه‌های فقهی وی پرداخته است.

نوشتار دیگر، اندیشه‌های کلامی علامه حلی است که در آن زاینته اشمیتکه، نویسنده کتاب مذکور، مبانی اندیشه‌های کلامی علامه حلی و نیز آثار و احوال وی را بررسی کرده است.

از میان تراجم عمومی کتاب انیس النفوس اثر محمود ارگانی بهبهانی حاوی نکات سودمندی راجع به آثار ابن طاووس و دیگر رجال خاندان وی است که می‌تواند مأخذی ارزشمند برای محققان این حوزه به حساب آید.

برانجام باید از کتاب تشیع و تصوف نوشته کامل مصطفی شبی نام برد که نویسنده در بخشی از آن، پیوندهای میان تشیع و تصوف در حوزه مدرسه حله را بررسی کرده است.

از متون و منابع اصلی که این نوشتار بر مبنای آنها تدوین یافته است، در حوزه تاریخ عمومی، کتاب المنتظم فی سبب ابوالفرج عبدالرحمن بن علی جوزی (۵۱۰-۵۹۷ق) شایان ذکر است. او که در دربار خلفای عباسی می‌زیست به سبب پرکاری به «کثیر الغلط» آوازه یافت. اگرچه کتاب وی به سبب تاریخ عمومی (تا سال ۵۷۸ق) اختصاص دارد؛ اما بخشی از آن تحت عنوان الاکابر حاوی شرح حال رجال و عالمان است. کسانی همچون ذهبی و ابن کثیر در تألیفات خویش از این فصل بهره فراوان برده‌اند. ابن جوزی در زمان خلفای عباسی، مسترشد (۵۱۲-۵۲۹ق)، راشد (۵۲۹-۵۳۵ق)، مستضی (۵۳۵-۵۵۵ق) مستضی (۵۶۶-۵۷۵ق) و ناصر (۵۷۵-۶۲۲ق) می‌زیست به همین جهت اثر وی اخبار و رویدادهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نیز نظام دیوان‌سالاری و تحولات سری این دوره را دربر دارد. المنتظم در شمار کهن‌ترین منابعی است که راجع به تاریخ سلاطین بنی‌مزید اطلاعات سودمندی در اختیار خواننده قرار می‌دهد و مورخان بزرگی چون ابن‌ایسر در الکامل ابن فوطی در مجمع الاداب در ذکر حوادث تاریخی از آن روایت کرده‌اند.

کتاب الکامل فی التاریخ نوشته ابن‌ایسر (۵۵۵-۶۳۰ق) از دیگر تواریخ عمومی معتبر در حوزه پژوهش این نوشتار است. مؤلف که در زمان خلافت مستنجد، مستضی، ناصر، طاهر و مستنصر زندگی می‌کرد، از دوستداران سلاطین بنی‌مزید بود، از این رو رویدادهای عصر ایشان را با دقت و کبریا ثبت کرده است. کتاب الکامل برای اخبار رویدادهای سیاسی حله در عصر مؤلف اهمیت بسیار دارد، با این همه روایات او درباره ابتدای کار بنی‌مزید و بنای شهر حله مغشوش و آشفته به نظر می‌رسد.

کتاب الحوادث الجامعة و التجارب النافعة فی المائة السابعة اثری بدیع در تاریخ‌نگاری اسلامی است که بر خلاف شیوه‌های رایج تواریخ سالنامه‌نگاری، به اخبار اجتماعی و فرهنگی نیز پرداخته است. بنا به نظر محمدرضا شبی این کتاب، به دستور علاءالدین جوینی صاحب دیوان و به دست ابن فوطی به رشته تحریر درآمد، و برای محققانی که راجع به حله تحقیق می‌کند

اثری منحصر به فرد به شمار می‌آید. این اثر به‌ویژه از این جهت حائز اهمیت است که بسیاری از مطالب موجود در کتاب تاریخ عراق از ابن‌ساعی و روضة‌الادیب فی التاریخ نوشته علی کازرونی که متأسفانه از میان رفته‌اند در آن باقی است و از دسترس حوادث مصون مانده‌اند. کتاب به شیوه سالنامه‌نگاری تدوین شده است و به شرح احوال و تاریخ سلاطین، نقبای سادات‌های علوی و بزرگان آل‌طاووس، بنی‌معیه، بنی‌اعرج و آل‌طقطقی، رجال حله و نیز طبقات محدثان، فقها، خطبا و همچنین به ذکر مدارس و کتابخانه‌های عراق می‌پردازد و از رخش‌ترین بخش‌های آن بیان رسوم، سنن و عادات مردم عراق (خرافات، سحر، شعبده، مراسم عزادایی، نقل اموات، مقتل‌خوانی، انشاد، نثار و تشریف و...) است که به لحاظ مردم‌شناسی و ماه‌شناسی تاریخی نیز منحصر به فرد و پرفایده می‌باشد. این کتاب به تصحیح شیخ محمد رضا شیبی و به کوشش مصطفی جواد منتشر شده است.

انباء الغمر بانبأ الغمر راجع بن حجر عسقلانی (۸۵۲م ق) در ذکر حوادث سال‌های ۷۷۳-۸۵۰ ق، نیز از سیاق تاریخ سالنامه‌نگاری و از آثار مهمی است که در قرن نهم قمری، به رشته تحریر درآمد. مؤلف در ذکر حوادث به دیدهای بدو اقوال مشایخ معتبر تکیه می‌کند و بدین ترتیب بر اعتبار اثر خویش می‌افزاید. اطلاعات بدین کتاب پیرامون رویدادهای عصر سلطان احمد جلایری و حملات تیمور به عراق، آن در زمره بهترین منابع در این حوزه قرار می‌دهد.

تاریخ الغیائی به قلم عبدالله بن فتح‌الله بغدادی کاتب کتابی است راجع به تاریخ ایلخانان، آل‌جلایر و قراقویونلو (۶۵۶-۸۹۱ ق) که در خلال آن، بررسی‌های منحصر به فردی راجع به رویدادهای حله در عهد آل‌جلایر و به‌ویژه عهد سلطان احمد و تهاجمات تیمور و نیز فعالیت مشعشعیان این ناحیه به چشم می‌خورد و محقق که با فقر منابع در این زمانه، دست و پنجه نرم می‌کند هرگز نمی‌تواند این اثر ارزشمند را نادیده انگارد.

المناقب المزیدیة فی اخبار الملوک الاسدیة از ابی‌البقاء هبة‌الله بن نمی حلی حاوی اطلاعات دقیقی درباره سیاست و خصلت سیف‌الدوله صدقة بن منصور از امرای بنی‌مزید است. مؤلف که در نیمه دوم قرن پنجم و نیمه نخست قرن ششم قمری می‌زیست معاصر امیر مذکور بود. متأسفانه بخش دوم کتاب وی که تاریخ مفصل آل‌مزید را شامل می‌شده به دست ما نرسیده است.

الفخری فی الاداب السلطانیة نوشته ابن‌طقطقی (۶۶۰-۷۰۹ ق) کتابی است راجع به تاریخ وزرا و سلاطین عصر اسلامی از آغاز تا آخرین خلیفه عباسی که در آن می‌توان اطلاعات و مطالب تازه‌ای راجع به سلاطین پایانی بنی‌مزید، تهاجم مغول، اخبار ابن‌علقمی و ابن‌طاووس یافت.

از میان کتاب‌های تراجم عمومی، مجمع الادب فی معجم الالقباب ابن فوطی، مورخ و محدث حنبلی، دایرةالمعارفی است که در آن می‌توان به اطلاعات بکری دربارهٔ رجال، اشراف، عالمان و دیوان‌سالاران روزگار مؤلف دست یافت. کتاب مذکور به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است که شوربختانه جز حروف «ع، غ، ف، ق» که در چهار جلد منتشر شده است و بقیه حروف را در جلد دیگر، از میان رفته‌اند. صفدی، ذهبی، ابن عنبه، سیوطی و خوانساری در تألیف آثار خود از این دایرةالمعارف سترگ بهره‌های وافر برده‌اند. روش نویسنده در معرفی اشخاص، به ترتیب ذکر لقب، کنیه، اسم، اسم پدر، اسم جد، موطن یا عشیره، حرفه، منصب، شهرت و شرح حال می‌باشد. این روشی به اقتضای شغل کتابت، بیشتر عمر را در سفر گذراند و در کتابخانه‌ها، منار و سلما، و در اشراف روزگار، مشغول به کار بود. بدین جهت به تدریج با بزرگان عصر آشنا شد و با بیان دیدگاه‌ها شنیده‌های خود اثری بی‌نظیر و معتبر خلق کرد. وی با خاندان‌های بزرگ حلی چون آل مؤسس و آل مهنا حسینی معاشرت و نیز با عالمان و ادبایی چون عبدالکریم بن طاووس حشری نشر داشت. دو بار ارضی‌الدین علی بن طاووس فرزند ابن طاووس به قصد جمع‌آوری اخبار اسباب به آذربایجان سفر کرد و سرانجام به سبب چنین مراوداتی توانست گنجینه‌ای گرانسنگ از احادیث و کلماتی و ادبی حله، علما، ادبا، اشراف، سادات، نقبا و رؤسای شهر حله را از خود به یادگار بگذارد.

دیگر اثر در این موضوع، امل الامل تألیف محمدبن حسن معروف به حر عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق) فقیه و محدث اخباری و معاصر علامه مجلسی است. صاحب کتاب بزرگ وسائل الشیعه است. امل الامل در شرح حال عالمان امامی بعد از شیخ طوسی است. کتاب در دو بخش تدوین شده است. بخش اول شرح حال علمای منسوب به جبل عامل و بخش دوم شرح حال دیگر عالمان امامی را دربر می‌گیرد. مؤلف، بخش نخست را به تفصیل بیان می‌کند، اما در بخش دیگر از بسط کلام می‌کاهد و به اختصار روی می‌آورد و حتی در موارد بسیار از ذکر سال ولادت و وفات مترجمان صرف نظر می‌کند با این حال این کتاب به واسطه ارتباط وثیق میان حله و جبل عامل و حله، اطلاعات دست‌اولی در باب فقیهان و محدثان حله ارائه می‌دهد.

کتاب لؤلؤة البحرين شیخ یوسف بحرانی (۱۱۰۷-۱۱۸۶ق)، در تراجم‌نگاری شیوه‌ای منحصر به فرد ارائه می‌دهد. بدین شکل که مؤلف شرح حال مترجمان را براساس اجازات ایشان و نیز رابطهٔ استادی و شاگردی هر یک مرتب می‌کند. بحرانی در این اثر بیشتر به ذکر احوال

عالم‌ان و فقیهان دیار خود می‌پردازد؛ اما می‌توان اطلاعات مفیدی نیز دربارهٔ فقه‌های برجسته حله از آن به دست آورد.

از دیگر آثار تراجم‌نگاری، ریاض العلماء و حیاض الفضلا نوشته میرزا عبدالله افندی (۱۳۰۶-۱۱۳۰ق) است که به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش نخست تراجم علمای شیعه و بخش دوم اعلام و رجال مذاهب دیگر را دربر می‌گیرد. افندی مقید است که منابع و مصادر خود را به دقت ذکر کند به همین سبب کتاب او در زمره کتاب‌های معتبر در باب حیات علمی عالمان علمی است.

در ضوات الجنات خوانساری (۱۲۲۶-۱۳۱۳ق) از آثار فاخر تراجم‌نگاری امامیه می‌باشد این کتاب در دو بخش با شرح حال عالمان امامیه اختصاص دارد. در بخش اول شرح حال فقه‌های شیعه و در بخش دوم تراجم میرزا طبقات رجال شیعه به ترتیب حروف ابجد و تقدم زمانی آمده است. خوانساری می‌گوید که کاتبان موجود در تراجم‌نگاری‌های گذشته را با ذکر تاریخ و وفیات و موالید جبران کند و کتابش حاوی ذکر نکاتی تا دربارهٔ رجال علمی حله می‌باشد.

ایقان الشیعه اثر گرانسنگ محسن امین (۱۲۰۴-۱۳۷۰ق) دایرةالمعارف بزرگی است که حاوی تراجم اشراف، بزرگان، علما و بزرگان امامیه هر طبقه و با هر درجه و اعتبار است. مؤلف در انتخاب رجال شیعی نگاهی مکتبی نداشته است و دانشورانی را که گرایش‌های شیعی از خود نشان داده‌اند (به خصوص در قرن‌های ۷، ۸ و ۹ ق) که شمار عالمان اهل تسنن که گرایش‌های شیعی داشتند فزونی یافته است) جزو عالمان امامیه آورد. شرح حال حدود دویست و بیست تن از رجال حله این کتاب را در ردیف بهترین آثار مربوط به حله‌شناسی قرار می‌دهد.

الوفای بالوفیات به قلم صلاح‌الدین خلیل بن ایوب بن عبدالله صدیقی (۶۹۶-۷۶۴ق) در شرح حال سلاطین، امرا، اشراف، مشایخ و قضات دوره اسلامی تا عصر نوزیست از آثار دیگر تراجم‌نگاری است که راجع به حله اطلاعات ارزشمندی به دست می‌دهد. نویسنده شامی و سنی مذهب این کتاب، بخش اعظم اطلاعات خود را مدیون مصادر پیش از خود است. در عین حال حاصل مشاهدات و مجالست‌هایش را نیز در آن گردآوری کرده است. نویسنده تمایلی به ورود در شرح حال علمای حله نداشته است در عوض مطالب دست‌اولی دربارهٔ سلاطین، امرا و شعرای آن شهر در اختیار می‌گذارد.

از میان کتب انساب، کتاب عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب تألیف ابن‌عنبه (۷۴۸-۸۲۷ق) در بازسازی خاندان‌های علمی حله سهم درخوری داشته است. ابن‌عنبه خود

از مردان حله بود. حدود دوازده سال نزد تاج‌الدین بن معیه حلی از مشاهیر علم‌انساب، فقه، حدیث، انساب، حساب و ادب آموخت و در جستجوی مواد انساب بیشتر عمر را در بلاد اسلامی به‌ویژه ایران گذراند. کتاب او از معتبرترین آثار مرتبط با انساب علویان است، ابن‌عنبه به عنای حلی بودن بیشترین توجه خود را به خاندان‌های علوی حله معطوف داشته و خدمات و سبب ایشان را مورد توجه قرار داده است. روایات نادر و دست‌اول از حیات اجتماعی حله و روابط متقابل خاندان‌های علوی این کتاب، ارزش ویژه‌ای به آن می‌بخشد.

کتاب نسب‌شناسی الاصلی نوشته صفی‌الدین محمد بن علی بن طقطقی حلی (م ۷۰۹ق) حاوی اطلاعات مفیدی جامع به انساب ابوطالب، خاندان آل‌طاووس و آل‌اعرج حلی در زمان حیات مؤلف است. می‌تواند آخذ ارزشمندی در بازسازی شجره علمی خاندان‌های حلی باشد. گزارش‌های مختصی نیز درباره علمایان حله به‌ویژه آل‌طاووس می‌توان در کتاب غایة الاختصار تألیف ابن‌زهره نسب‌شناسی سده هفتم قمری، به دست آورد.

از میان آثار کتاب‌شناسی، السریعة الی تصانیف الشيعة تألیف آقابزرگ تهرانی بزرگ‌ترین دایرة‌المعارف امامیه در باب آثار و نویسنده‌ها برجسته شیعه به شمار می‌آید. وسعت دامنه اطلاعات و مطالب منحصر به فرد این کتاب، آن را در زمینه نظرترین منابع شیعه‌شناسی قرار داده است.

از میان مجامیع حدیثی، محمدباقر مجلسی (۱۱۰۰-۱۰۳۷ق) با تألیف بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الانمة الاطهار (ع) در یکصد و دو جلد یکی از گسترده‌ترین آثار روایی را در طول تاریخ تشیع امامیه خلق کرد. این کتاب از مجامع عظیم روایی امامیه است که از رهگذر اسناد روایات آن، می‌توان بسیاری از حلقه‌های شاگرد و استادی سراسر حله استخراج کرد. یکی از با ارزش‌ترین اسناد تاریخی؛ یعنی اجازه‌نامه علامه حلی به بی‌ره‌ره را در جلد یکصد و هفتم این اثر می‌توان دید. علامه حلی ضمن بیان شبکه گسترده استادان خود، مطالبی تاریخی از آنان نقل می‌کند و به ارزیابی و درجه اعتبار آنان می‌پردازد.

اثر دیگر از این دست، خاتمة مستدرک الوسائل تألیف حسین نوری طبرسی (م ۱۳۲۰ق) است که شامل احادیث بسیار از رجال حله می‌باشد. ویژگی ارزنده این کتاب از منظرین نوشتار، نقد و بررسی رجال اسناد روایت می‌باشد، این مهم امکان شناسایی دقیق حلی‌های سلسله اجازات احادیث را فراهم کرده است.

در میان منابع رجالی، (الرجال نوشته ابن‌داوود حلی بعد از ۷۰۷ق) از جمله کتب رجالی است که ابن‌داوود در آن در باب زندگی علمی مشایخ خود همچون محقق حلی، احمد بن طاووس،

و فرزندش عبدالکریم بن طاووس و محمد بن جهیم اسدی و دیگر عالمان حلی عصر خود اخباری ارائه می‌دهد.

معجم رجال الحديث اثر ابوالقاسم موسوی خویی نیز درباره محدثان و فقهای حله، مشایخ و شاگردان ایشان و نیز اعتبار هر یک، اثری در خور به حساب می‌آید. سفرنامه‌ها و آثار جغرافیایی این دوره نیز در بازسازی مدرسه حله و فضای شهری و عمومی حله اخباری ارزشمند در خود دارند.

کتاب *سیر حله*، تألیف ابن جبیر (۵۴۰-۶۱۴ق)، به وضع راه‌ها، تجارت، صنایع، اوضاع عمومی، آبادانی و کشاورزی شهر حله اشاراتی ارزشمند و موجز دارد.

تحف النظرات فی غرایب الامصار و عجایب الاسفار معروف به *رحله ابن بطوطه* (۷۳۰-۷۷۰ق) مشتمل بر اطلاعات با ارزشی درباره حله است. ابن بطوطه دو بار به این شهر سفر می‌کند و هر بار به معرفی و تشریح سیرت و آداب و رسوم مذهبی شهر می‌پردازد. گزارش‌های وی در موضوع وضعیت عمومی و جاری شهر با گزارش‌های ابن جبیر مطابقت دارد. یاقوت حموی (۶۲۶-۵۷۱ق) در معجم البلدان ذیل مدخل‌های حویزه و حله و روستاهای حله این مناطق را معرفی کرده است. این کتاب به سبب قدمت خود در زمینه جغرافیا همواره مرجع نویسندگان تاریخ حله بوده است.

حمدالله مستوفی (م ۷۴۰ق) نیز در کتاب *نزهة القلوب* که به پارسی نوشته شده است، اطلاعات مفیدی درباره بنیان‌گذار شهر حله، حاصلخیز بودن رسوم مذهبی و عادات مردم این شهر ارائه می‌دهد.

کتاب *الاقبال* (تألیف ۶۵۵ق) رضی الدین علی بن طاووس، اثری مهم در ادعیه ماه‌های قمری به شمار می‌آید. مؤلف در کنار موضوع اصلی کتاب، اطلاعاتی درباره اوضاع دولتی، عباسی، نقابت و احوالات شخصی و عرفانی خود ارائه می‌دهد.

اثر دیگر از همین نویسنده، *كشف المحجة لثمره المهجة* (تألیف ۶۴۹ق) درباره‌ای از وصایای اخلاقی و عرفانی است که رضی الدین علی بن طاووس خطاب به فرزندش محمد نوشت. اطلاعات این اثر در شناخت خانواده ابن طاووس، رویدادهای سیاسی عصر او و روابطش با خلفای عباسی و ایلخانان منحصر به فرد است؛ خاصه وقتی به یقین می‌دانیم که این مطالب از قلم خود ابن طاووس جاری شده است.

نکات روش‌شناختی

در مباحث روشی دانش تاریخ، آنچه که صاحب‌نظران درباره آن هم‌سخن می‌باشند، متن‌محوری پژوهش‌های تاریخی است. این پژوهش بر مبنای بررسی و نقد درونی و بیرونی متون تاریخی است که منظور از این متون اعم از نوشته‌های مورخان و محدثان و فقها و به اجمال هر متن کهنی می‌رسد که در بازسازی مدرسه حله به کار آید. در این پژوهش برای بازسازی جریان‌های فکری در مدرسه حله مفهوم طبقه به کار گرفته شد که به معنای عالمان زیسته در یک دوره زمانی مشخص است که از منظر اعتبار و روابط استاد و شاگردی در یک وضعیت نسبتاً همسان قرار دارند. به این دوره زمانی اصطلاحاً یک نسل گویند که در میان تعاریف متفاوت زمانی دوره‌های ۲۵ ساله به‌عنوان معیاری کار آید. برای تحدید نسل و تعریف یک طبقه پذیرفته شد. مفهوم طبقه به مثابه ابزاری برای کشف روابط عمیق نسل و شناخت تعاملات و تحولات جریان‌های فکری مطرح در این بازه زمانی بررسی مطالب برای بازنمایی جریان‌شناسی مدرسه حله است. همچنین این روش امکان بررسی نقش و تأثیر تحولات عمومی سیاست، فرهنگ و اجتماع را در فرآیندشناسی مدرسه حله فراهم می‌کند. این منظور در آغاز معرفی هر طبقه تحولات عمده سیاسی-فرهنگی طبقه مذکور ارائه شد تا امکان فهم نسبت این تحولات با جریان‌های فکری مدرسه حله فراهم شود. به نظر می‌رسد برای اینکه بینش تاریخی در بررسی‌های تاریخ‌اندیشه لحاظ شود این روش کارایی داشته باشد. فقدان این نگاه در بررسی تاریخ مدارس علمی امامیه در گفتمان‌ها و نوشتارهای این حوزه کاستی‌های بسیاری در بازنمایی واقع‌بینانه سیر حیات فکری-فرهنگی جوامع شیعی و تصویر ما از چرایی این تحولات ایجاد کرده است. مشکلی که ضرورت تحولات روشی در حوزه تاریخ فرهنگی را اجتناب‌ناپذیر می‌کند. بدین منظور تاریخ مدرسه حله به سه عصر تکوین، شکوفایی و افول براساس شاخص‌های کمی-کیفی هر دوره تقسیم شد. بدین شکل که هر عصر در خود به فراخور، طبقاتی را در بازه زمانی ۲۵ ساله در اختیار دارد. در این روش طبقات شناسایی شده عبارتند از:

عصر تکوین (۵۵۰-۶۷۵ق)

طبقه اول: عالمان فعال در حد فاصل ۵۵۰-۶۲۵ق با شاخصیت عربی بن مسافر (م ۵۸۰ق)

طبقه دوم: عالمان فعال در حد فاصل ۶۲۵-۶۵۰ق با شاخصیت ابن‌ادریس (م ۵۹۸ق)

طبقه سوم: عالمان فعال در حد فاصل ۶۵۰-۶۷۵ق با شاخصیت فخار بن معد موسوی (م ۶۳۰ق)

عصر شکوفایی (۶۷۵-۷۷۵ق)

- طبقه اول: عالمان فعال در حد فاصل ۶۲۵-۶۵۰ق با شاخصیت ابن طاووس (م ۶۶۴ق)
 طبقه دوم: عالمان فعال در حد فاصل ۶۵۰-۶۷۵ق با شاخصیت محقق حلی (م ۶۷۶ق)
 طبقه سوم: عالمان فعال در حد فاصل ۶۷۵-۷۰۰ق با شاخصیت یحیی بن سعید (م ۶۹۰ق)
 طبقه چهارم: عالمان فعال در حد فاصل ۷۰۰-۷۲۵ق با شاخصیت علامه حلی (م ۷۲۶ق)
 طبقه پنجم: عالمان فعال در حد فاصل ۷۲۵-۷۵۰ق با شاخصیت فخرالمحققین (م ۷۷۱ق)
 طبقه ششم: عالمان فعال در حد فاصل ۷۵۰-۷۷۵ق با شاخصیت شهید اول (م ۷۸۶ق)

عصر افول (۷۸۰-۸۰۰ق)

- طبقه اول: عالمان فعال در حد فاصل ۷۷۵-۸۰۰ق با شاخصیت ابن عتائقی (ز. د ۷۸۸ق)
 طبقه دوم: عالمان فعال در حد فاصل ۸۸۰-۸۲۵ق با شاخصیت مقداد سیوری (م ۸۲۶ق)
 طبقه سوم: عالمان فعال در حد فاصل ۸۲۵-۸۵۰ق با شاخصیت ابن فهد حلی (م ۸۴۱ق)
 در باب روش تشخیص گرایش‌ها، طبقه اول، مکاتب فکری حدیث‌گرا، مکتب شیخ مفید، مکتب شیخ طوسی و مکتب علامه حلی به عنوان جریان‌های اصلی فقه در مدرسه حله شناسایی شد. شاخصه اصلی انتساب عالمان به مکتب حدیثی گرایش عمده ایشان به تدوین آثار حدیثی و فقدان آثار فقهی و کلامی در میان نوشته‌های ایشان بوده است. شاخصه وابستگی به مکتب شیخ طوسی کوچ از مدرسه نجف به جایز و حضور در حلقه شاگردان ابوعلی طوسی و شاگردان وی و نیز تدریس آثار شیخ طوسی و تألیف آثار اصولی و فقهی در چارچوب روشی شیخ طوسی است. شاخصه اصلی انتساب به مکتب شیخ مفید نیز اعتقاد نداشتن به حجیت خبر واحد در دانش فقه است. مکتب علامه حلی نیز به در واقع متعلق به مدرسه حله است اصلی ترین شاخصه‌های آن شاگردی، حاشیه‌نویسی و شرح‌نگاری و نیز استنساخ آثار علامه حلی می‌باشد.

معرفی فصل‌ها

این نوشتار سه مرحله‌ای است، در بخش اول مسائل عمومی و تاریخ شهر حله در قلمرو زمانی مذکور در پنج فصل نوشته شده است. در فصل اول به توصیف عمومی جغرافیای تاریخی حله

پرداخته شده است. بررسی تغییرات جغرافیایی فرات، زمان تأسیس شهر و مکان آن و معرفی نواحی حله و امکانات شهری از مطالبی است که در این فصل به آن پرداخته شده است.

در فصل دوم سعی در بازسازی تحولات سیاسی شهر حله در فرآیندی مستمر از تأسیس این شهر در دولت بنی مزید تا دولت آق‌قویونلو شده است. امنیت پایدار این شهر و مشارکت حاکمان در ساختار سیاسی عصور مورد تحقیق، از مهم‌ترین نکاتی است که در تاریخ سیاسی این شهر جلب نظر می‌کند.

در فصل سوم اجتماع اجتماعی حله در قالب تنوع قومیتی و مذهبی و طبقات این شهر و نیز زیارتگاه‌های آن بررسی شده است. از مؤلفه‌های اصلی اجتماعی شهر حله، مهاجرت‌پذیری و کثرت اماکن مقدس و حضور اشرافیت مذهبی خاندان‌های مذهبی و سادات در آن است. در فصل چهارم سعی بر آن بوده است که در حد مقدورات منابع تاریخی، اوضاع اقتصادی و اداری حله نشان داده شود. راه‌های تجاری، خشکی و آبی، رونق صنعت و نظام مالیاتی این شهر از مباحث اصلی در آن است.

در فصل پنجم خاندان‌های حلی و نقش ایشان در تحولات علمی در مدرسه حله بررسی شده است. تلاش در بازسازی شجره علمی این خاندان‌ها و تنظیم این فصل است.

در بخش دوم، با دوره‌بندی تاریخ مدرسه حله به دوره «تکوین، شکوفایی و افول»، در سه فصل، سعی بر آن شده است که با زمان‌بندی و استخراج عالمان هر طبقه، تصویری از ماهیت دوره‌ای مختلف و آبشخورهای فکری هر دوره را ترسیم کنیم. با وجود دشواری‌های بسیار در سامان‌دهی طبقات که از آشفتگی و فقدان اطلاعات در آثار تراجم‌نگاری نشأت می‌گیرد، بازسازی طبقات با الگوگیری از روش دکتر پاکتچی در کتاب تاریخ فقه امامیه در ایران در حد مقدورات منابع تحقق یافت. در ابتدای فصل ششم به معرفی اجمالی از فضای تاریخی عصر در ارتباط با جوامع شیعه به‌ویژه حله پرداخته شده و سپس به معرفی طبقات عالمان امامیه حله در دوره تکوین این حوزه در دوره‌های ۲۵ ساله توجه شده است. در این فصل تلاش شده است تا آبشخورهای فکری مدرسه حله و جریان‌ها و مکاتب فکری فعال در این دوره در هر طبقه بازشناسی شوند تا تصویری دقیق‌تر از مراحل تکوین مدرسه حله ترسیم شود. در پایان معرفی هر طبقه، مؤلفه‌های قابل ملاحظه هر طبقه برشمرده می‌شود تا نتایج قابل احصاء در هر طبقه ارائه شود. این دوره سه طبقه علمی را دربر دارد.

در فصل هفتم با روش مذکور به معرفی عالمان حلی فعال در دوره شکوفایی این مدرسه پرداخته شده است. در این فصل تلاش شده است که تا حد امکان چهره‌های شاخص در این دوره و مکاتب فکری و وزن هر جریان مشخص شود تا روند حرکت و توسعه این مدرسه روشن گردد. این دوره طولانی‌ترین عصر تکاپوی مدرسه حله را رقم زده است شش طبقه علمی را در احتوا دارد. در فصل هشتم طبقات عالمان حلی در دوره افول در سه طبقه معرفی شده‌اند و با همان روش دو فصل پیشین به شناسایی مؤلفه‌های عصر افول مدرسه حله پرداخته شده است. در مصداق فوق سه بار آن شد تا گستردگی اطلاعات موجود پیرامون مشاهیر حلی به کارگرفته نشود و بیشتر به شناسایی شخصیت‌های کمتر شناخته شده حلی پرداخته شود و فقط در چارچوب اهداف تحققات حیات عالمان حلی دیده شود.

در بخش سوم کتاب که در فصل آخر نوشتار است به روابط مدرسه حله با حوزه‌های علمی نجف و ایران و تبادلات گسترده علمی مدرسه حله با این حوزه‌ها و پیامدهای این تبادلات پرداخته شد.

قدردانی و سپاس

نگارنده در پی پژوهش خود کوشید از تمام جمع موجود در حله‌شناسی بهره‌مند شود. به همین سبب از همان آغاز دشواری‌های چنین تحقیقی را به چشم می‌دید، اما دلگرمی او به حضور و نظارت و راهنمایی‌های دوستان و همکاران دانشمند که در بدوین این کتاب نقش بسیار داشته‌اند، به وی جسارت کافی بخشید تا در این مسیر سخت و نامنظم قدم بگذارد و پژوهش خود را به سرانجامی مطلوب برساند.

بر خود لازم می‌دانم سپاسگزار یاران شخیصی باشم که خالصانه در سامان‌گفتن این کتاب مرا یاری رسانیدند. دوست دانشمند آقای جعفر علا و سرکار خانم گشته مشفقانه در ترجمه و گردآوری بخشی از داده‌ها به یاری بنده شتافتند، و نیز ارجمندان نیما و مرضیه رحیمی ریزی و احسان آزادی که در ویرایش متن مشارکت نمودند و نیز پیگیری کریمانه حجت‌الاسلام و المسلمین جناب آقای رمضان محمدی، دانشمند فرهیخته و مدیر گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه موهبتی بود که بدون ایشان این کتاب سامان نمی‌یافت و از این بابت مرهون ایشانم در این مجال فرصت را مغتنم می‌شمارم و از آقای اسماعیل یارمحمدی کارشناس گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که افزون بر امور اداری مربوط به این پژوهش روخوانی نهایی و

نمایه‌گیری آن را انجام داده‌اند سپاسگزاری می‌کنم. نمی‌توانم این نوشته را به پایان ببرم بی‌آنکه از بذل توجهات پدر، مادر و برادر عزیزم دکتر حسین حاجی‌تقی و نیز صبر و تحمل همسر و فرزندان همراهم یادی نکنم، بی‌گمان جاودان، خود را زیر دین این عزیزان خواهم دانست. از یارر بی‌دریغ برادر عزیزم اباذری در تهیه نسخه کتاب‌ها و اطلاع‌رسانی و نیز حجت‌الاسلام والاسلمین دکتر رسول جعفریان در مدیریت کتابخانه غنی تاریخ اسلام که بهره بسیار از آن برده‌ام کمال تشکر را دارم.

والسلام